

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑ

ԲԱՆԱՍՏԵԼՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. — Ատոմ նարժամեամի « Հոգեվարքի և Յոյսի Զահեր »ը. — Բ. — Ռ. Արեւմտի « Կիսամթ. ծեր »ը :

„ In letteratura non ho patria “
PAOLO VALERA

Ա.

Դեռ նոր գոցեցի :

Օրերէ մաշտած սրտիս վրայ, այ յոյսի լապտերը մարեցաւ, մարեցաւ.

Յուսանատարեան ժայռին եմ կտրեմ՝
իրեն նեցուկի.

Արեւմտեցի՝ կրպակերուս շուշանները տե-
րեւ առ տերեւ ինկան, ինկան ...

Ինչպէս զեկտեմբերի տերեւները՝ փոքր-
կաքեր հսկէ գերեզմանեացան ...

Ինչ.

Խորհրդապաշտութեան ամպերու մէջ եւ
ալ կորսուեցայ Ո՛չ. ոտանաւորիս վերջա-
կէտ պէտք եմ զնել : « Հոգեվարքի և Յոյսի
Զահեր »ուն՝ շարունակութիւնը չեմ ուզեր
ընել. գուցէ Առ. Եարճանեանի չափ չյա-
ջողիմ, գուցէ ճամբան յոգնիմ : Միտքս է
միայն՝ այդ իր գրքոյկին վրայ քանի մը
խօսքով տեղեկութիւն տալ հայ հասարա-
կութեան : Ներում ուրեմն, վերի տողե-
րուն, որոնք բնագլուծիս արդիւնքն են,
ապահովապէս :

« Հոգեվարքի և Յոյսի Զահեր » . պարզ
վերնագիր մը, չէ՞ : « Հոգեվարքի և Յոյսի
Զահեր » . այսինքն՝ հայ « Հոգեվարքի և
Յոյսի » : Այդ բառը բնաւ աւելորդ չէ, այն-
պէս որ՝ զայն այսօր աւելորդ կը համա-
րին գրելը. այս ժամանակիս՝ ինչ որ գրուի,
խօսուի, ամէն բան հայուն, ամէն բան

այն « նուիրական հողին » համար է ուր
« բոլոր արշալոյսները . . . տարիներէ ի
վեր մեր արիւնէն են կարմրեր » : Եթէ,
օրինակ իմի, պ. Առանձար իր « Վշտի ծի-
ծաղը » կը գրէ, ամէն ոք կը հասկնայ՝
որ հայուն « վշտի ծիծաղն » է :

Պ. Եարճանեան հետեւ է այն « բնու-
թենէն, ուր ինքը օր մը ծնեցաւ » . բնա-
կան է որ՝ անոր յիշատակէն՝ « Թարթիչ-
ները կը թրջուին արտասուքի կաթիլնե-
րէն » : « Դիւցազնօրէն » ի ծանօթ երգիչը
բնորոշ դիմագիծ մ'ունի :

Բանաստեղծներ ունինք՝ որ, գրիչը ձեռ-
քերնին, ճակատնին ծաած ճերմակ թղթին
վրայ՝ զայն սեւցնելու համար, մէյմէկ
արծիւ են կարծես, մէյմէկ լուսատու ջա-
հեր հայրենիքի . կ'որոտան, կը մոնչեն,
յետոյ ոչինչ. խաղաղ կ'ապրին : Ո՛րչափ
նման են ատոնք դերասանի մը, որ բեմին
վրայ իր թշուառութիւնը արտասուելէն
յետոյ, նոյն գիշերը թատրոնէն դուրս
բարձի վրայ անոնք կը խորդայ :

Այսպիսիներէն չէ Պ. Ատոմ Եարճա-
նեանը. Հայրենիք մ'ունի, և ... հայրենիք
մը միայն. զայն կը տեսնէ՞, անոր վրայ
կը խորհի. անով կ'ապրի. « Հոգեվարքի
և Յոյսի Զահեր » ալ եթէ գրէ՝ անոր հա-
մար է՝ « Անհուն » մ'է իր « ներսիրդին » :
Սիրտը՝ կը պապակի . « օ՛հ, բաժակ մը
ջուր, բաժակ մը ջուր, բաժակ մը ջուր » .
Ատոմ ձեռ, ուսկից. — « Հողիս հայրենա-
կան աղբիւրէն » : Ահ, ո՞վ գիտէ թէ դեռ
« կ'երգէ » ըսւ բնակարանիդ առջեւէն սա-
հող աղբիւրը : Ու միայն սիրտը չէ. « զա-
գափարիս բոցերէն երազկոտ ճակատս կ'աշ-
րի » : Իր զագափարները, զագափարներուն
բոցերը՝ իր ծննդավայրին բոցերն են,
« կարմիր արիւնը » . (Պ. Ալեքեան « բոսոր
արիւն » կ'ըսէր) :

Վերոյիշեալ տողերէն իսկ, ընթերցողը
անդրադարձաւ անշուշտ Պ. Ատոմի գրա-

1. Ատոմ Եարճանեան. տպ. Բարիկ, 1907.

2. Հողիւ. և Յոյսի Զահեր, էջ 17 :

3. « Լուսամուտէն դուրս հագարաւոր մեղուածներ », 1907.

բանաստեղծի աշուրներս արիւն է, արիւն է, արիւն է
որ կը տեսնեն » :

4. « Սա մարգարայլ թերթերու վրայ — կ'ըսուի ի-
րեն, — ցեղին ցարը և ցեղին ուժը բանաստեղծի » :

կան ոճը, որ խորհրդապաշտ (symbolique) դպրոցինն է: Ըստ Նիզարի, էն շատ փոխաբերական ոճեր (images) գործածող լեզունները՝ ամենէն աղքատն են: Քիչ մը փոխելով, կրնանք յատկացնել նոյն սկզբունքը խորհրդապաշտութեան ալ: « Հոգեւ-վարքի և Յոյսի ջանքեր » ուն հեղինակը « մի սիրուն » ապացոյց է մեր դրած սկզբան հակառակին: — Ամէն բան կեանքի մէջ խորհուրդ մը, նշանակութիւն մ'ունի իր մէջ. ո՛ր է վերացեալ իր՝ երբ խորհրդապաշտներու գրչին տակ գայ, կը թանձրանայ: « Ապահովութիւնը ապառաժ մըն է »: « Յոյսը (փակագծի մէջ՝ կեանքն ալ) շուշան մ'է »: « Յոյսին շուշանները քաղելով՝ » — « Յոյսին բոլոր շուշանները թափեցան »: Տրտմութիւնը « երկաթէ ձիւն մըն է որ կը կը հոսի »: Վրէժը՝ ինչպէս նաեւ հեղեղը՝ ահեղագոյ ձայն մ'ունի: մինչդեռ անդին կը լսուի սիրոյ մրմնջիւնը, կամ ատելութեան որոտմունքը, մոնչիւնը, Վերջապէս, յուսահատութիւնն ալ՝ իր աննման ըրով (Ապահովութեան) պէս՝ « ապառաժ » է: Վայրկիան մը մարդկութեան առաջին դարերու մէջ կ'երթանք, երբ, օրինակ ամառ ատեն, կտոր մը ստուերը՝ երջանկութիւն էր: իրենց համար բնութիւնը աւելի համակրանք մ'ունի: Ասոնք չեն ըսեր. խաղաղութեամբ ապրինք, բարեկամաբար. այլ « միեւնոյն ծառի շուքին տակ հանգչինք, նոյն սփրիթի վրայ նստինք, միեւնոյն գաւաթէ խմենք », և այլն:

Խորհրդապաշտութիւնը, վերջեւ, Անգղիայի մէջ երեւցաւ, որ սիրով հիւրընկալեց: Այդ մշուշային, յաւիտենական շամանդաղով քողարկուած աշխարհը՝ շատ հակամիտութիւն ունէր այն ըրէ մ'անորոշ, մշուշապատ դպրոցին, որ, — երբեմն իմաստի պայծառութիւնն ալ արհամարհելով — ամէն ինչ զգալի պատկերով կ'ուզէ ներկայացնել: Սիրուն բանաստեղծութիւն,

իրաւի. եթէ անոր խանդը՝ չափազանցութեան կամ արուեստականութեան չմղէ: Պէտքը անհանդիմանի գալով, կարծես յոգնած անթիւ յաջող պատկերներէ, հոս հոն գեղեցիկ օրինակներ արուեստականութեան, բրաւազոս վերադիրներ կ'ընծայէ: Ասոնցմէ ամենէն աչքի զարնողը, ըստ իս, « կարմիր կամք »ն է: Չեմ կրնար ըմբռնել, թէ Պ. հեղինակը՝ կամքին՝ ո՛ր կողմէն դիտեր է որ « կարմիր » տեսնուեր է. անպատճառ՝ ակնոցը « կարմիր » եղած ըլլալու է: « Կանաչ կամք, կապոյտ կամք » ինչո՞ւ պիտի չըսուի. քանի որ այս ածականներն ալ . . . « կեն » ու կը սկսին: Աս՝ մէկ: Երկրորդին գանգ. « Ու ձայները կը խղ-դուին ու ձայները կը լսուին ու ձայները կը մեռնին »: Աստիճանաւորում չկայ. ձայնը՝ եթէ կը խղղուող չի կրնար լալ: Երրորդ. « յոգնած, դանդաղ, ծանր ուխտաւոր »: « Բառերու խնդուր շատախօսութիւն է »: մէյ մ'որ « յոգնած » ըլլալն իմացուեցաւ, աւելորդ է աւելցնելն անոր հետեւանքը, « դանդաղ, ծանր »: Բայց դեռ աւելի տար-օրինակ է հետեւեալը. « արշալոյսէն շատ առաջ պիտի մարի » (լամբարը). վերջալոյսէն՝ կը հասկցուի, բայց, ընդհանրապէս արշալոյսը կը ծագի (կը վառի, եթէ կ'ուզէք ըսել) և ոչ թէ կը մարի. իսկ եթէ լամբարին վերջը մարելու համար է, աս ուրիշ: — Լորտ Պայրն դէմքի գեղեցկութիւն մը նկարագրել ուզելով՝ « ներդաշնակ գեղեցկութիւն » կը կոչէ: Պ. Ասոմ ալ, վայելուչ հասակը « ներդաշնակ » կ'անուանէ, ինչ որ արուեստականութիւն է, ըստ ք. Լոլիէի:

Որչափ որ նորօրինակ են այս գաղափարները, այնչափ ալ զանոնք կազմող ոտանաւորներուն տողերը. չունին ոչ անդամ, ոչ յանգ: Տպագրական ձեւով միայն ոտանաւոր են. ճիշտ ինչպէս քանի մ'ա-

1. Հոգեւ. և Յոյսի ջանքեր, էջ 13:
2. « Կեանքիս ծաղիկը թառամեցաւ », ըստ Լամբարի:
3. 2-ն, էջ 16:

4. էջ 12:
5. Հանգած Եկեղեցիին հեղինակ:
6. Dict. des Litt. 3-րդ. Affectation.

միս առաջ Պ. Չոպանեան կը փորձէր « Les trouvères arméniens »-ի համար. ինքը՝ Թարգմանութիւն մը կ'ընէր, խօսք չկայ. բայց ըսելիք չունինք՝ եթէ Պ. Երար-ճանեանն ալ պատասխանէ որ ինքն ալ ... հայրենիքի վշտերուն Թարգմանիչն է. ու սխալած պիտի ըլլայ. Չոյն ինքն ալ կը խոստովանի, թէ « ուրիշին արցունքը զինքը անգթօրէն կը խղզէ »։ Նա չի կրնար անտարբեր մնալ այն տեսարանին դիմաց, ուր « բարբարոսները աւարով կը դառնան »։ արցունքով կը լսէ « մահերէ անմրիթբար մայրեր » ու և « փշուած կուրծքերէն » դուրս պոռթկած աղաղակները։ Այդ տեսարանները իր առջեւն ունենալով, ոչ միայն չի յիշեր թէ ոտանաւոր մ'է գրեթէ, այլ նոյն իսկ բառերուն ուշ չի դնէր, կամ չլուծած բարդութիւններու կը դիմէ ... չլսուած տեսարան մը մեր առջեւ դնելու համար. « Գերեզմանոսած մայրեր կը փնտռեն »։ — « գերեզմանոսող իրիկուններուն հետ » (Այս « Թաթախման իրիկունք » կ'ըսէր) — « երկաթուղ եղեռն »-ը, և այլն՝, Հոգ չէ, սակայն. գագուստը, հայուն յիշատակը միշտ այդպէս ազդած է։ Այլշան, իր « Նուագը »-ը տողելու ժամանակ, հայկաբանութիւնն ալ մոռցաւ, օրինակի համար։ Եւ դեռ շատ ցաւակիցներ, շատ երգիչներ պիտի ունենայ արցունքոտ Հայաստանը։ Պ. Աստու անոր երգիչներէն է, այո՛, բայց վերջինը չէ, անպատճառ։ Նա « աւերակներ » կը գոչէ. որ արձագանգի մը պէս՝ կը նմանի վարուածանի աղաղակին, « Սարսուռներ »։

Հագեւարքէ և Յոյսերէ յետոյ՝ անոնց Ձաւներն ունեցանք. ջահեր՝ վառուած հզօր եւ բնակայութենէ մը այն անհզօր գիշերուան մէջ՝ որ խորհրդապաշտ բանաստեղծութիւնն է։

Թ.

Անունին բանաստեղծ գրողներու շարքին մէջ, այս անգամ մուտ կը գործէ Պ. Ալիքեանն ալ. կը շնորհաւորենք իր այդ յաղթանակը։

Իր Ծփանքներ¹ ուն վրայ՝ թէպէտ 1906ին լոյս տեսած՝ մենք զբախօսական մը կը փորձենք 1907ին, — ապահով ըլլալով, որ հեղինակին այդ երկը չունի վրան այնպիսի բան մ'իսկ՝ զոր ժամանակը նախանձոտ՝ մաշեցնէ, արեւ, ինչպէս Շաթուրիանի վէպերէն կամ Պեռանժէի Նուազներէն, օրինակ։ Եւ ինչ որ ցաւալին է, ոչ ալ այն երկերէն է, որոնց յարգը ճանչցունելու համար՝ ժամանակի զայուն կը սպասուի. օրինակի համար « Մեսիական »-ին, իսկ թէ միշտ նոյն պիտի մնայ, — ատհերքերն անգամ չարժեք. իրիկուն մը, Եւսեպիս մը, Գոթոյիս մը, Նոսագր մը միայն չեն անցնիր՝ միշտ Թարմ ըլլալով։ Անշուշտ Պ. Ալիքեանն ալ կը խոստովանի, որ իր « Ծփանքներ »-ը ատ շարքէն չեն ինքը, « Տառապանքի աննշան մի երգիչ »։ « Հայ տառապանքի մէկ հեւը արթունցնել »՝ կ'ուզէ։ Մէկ աչքով իսկ՝ մարդ յայտնի կը տեսնէ բանաստեղծին « Խոտալը »։ « Տառապանքի երգիչ, տառապանքի հեւը »։ Շատ պարզ, համեստ ուզել մը չէ՞ այս. ատ երգել ուզելու համար՝ բանաստեղծի ալ պէտք չկայ. ամէն մարդ, Պ. Ալիքեանէն սկսեալ, « Տառապանքի աննշան մի երգիչ » է. պատճառն ալ ան է, որ ամենքն ալ, Պ. Ալիքեանէն սկսեալ, « տառապանքի մէկ հեւը » գէթ ունին։ Այդ « հեւը արթունցնել » ու համար՝ բաւական է որ մէկը արթուն ըլլայ, ինչպէս Պ. հեղինակը, որովհետեւ գէթ կը համարիմ որ նա իր արթուն եղած պահուն ուզած է « արթունցնել » ճնացած « ծփանքներ » կամ « Հայ տառապանքի մի հեւը », եթէ կ'ուզէք։

Աս ժամանակներուս, այնպէս չէ, Պ. Ալիքեան, մարդս գրեթէ քնազգամար, սա գրչին կը դիմէ. և հագիւ ձեռք առած, կը յիշէ « Ասիան երբեմն դրախտ, արդ նե-

1. Էջի մը մէջ՝ « Ահաւասիկ որ ... » հիշտ գաղղ. voici que ...

2. Տգ. Ճիւղիւղի, 1906, — Դէպ է Անդունը. — Աղմուկն Անէճը. — Իմ Տնակը։

3. Ծփանք. — Նախաբան.

4. Հոն։

խումբին աւագան» — Աւագան. — Ան « Բոնկած կովկասն ու յաւէտ ապերջանիկ Հայաստան »: Ախ, « Ներսէսի աւագան », ի՞նչպիսի բնական է « աւագան » ինչ « ծփանցներ » ու վրայ մտածել. եթէ « նեխած » են՝ սրբել, թմրած են՝ « արթունցնել » գոնեաւ « մէկ հեղը »: « հէք հայութեան յոյսերուն չկայ արդեօք յարութիւն »: Ախ, « մարտիրոս Հայրենիք »: հայուս, « տառապանքիս հեղը կ'արթունցնէ » այդ քու « արիւնը բոսոր » (լաւ որ գոյնն ալ « արթնցնել » ուզեցիր, ես . . . ճերմակ աւրին կը կարծէի): Ահա, առանց անդրադառնալու, Պ. Ալիքեանի գրեթէ ամբողջ հատորիկը օրինակուած: Բայց « գրեթէ »: վասն զի քանի մը տող կամաւ մոռցանք, որոնք ուրիշ նիւթի կը վերաբերին կամ տարբեր « իտէալ » ունին: Գիտէ՞ք ինչ « իտէալ »: Ո՛հ. ահաւասիկ:

Նախ, էհ, կրօնք ի՞նչ ըսել է. « ան էր որ մինչեւ հիմայ « հէք հայութեան յոյսերուն յարութիւն » չտուաւ. « կործանեցէ՞ք կրօնք »: այս շեշտէ՛ք՝ կրօնքը քանի մը « ծփանցեր » « արթունցնել » ու՛ր կը կործանի, կ'ընկղմի, ինչպէս որ կ'ախորժիք: Յետոյ կու գայ սէգ Պայրնը. կը ծոնք գլուխին, բանաստեղծ մըն է. բայց Չայտ Հարօթի երգիչը ի՞նչ գործ ունի « Ծփանցներ » ու անմահ բանաստեղծին քով. գուցէ՛ որովհետեւ անգղիացի բանաստեղծն ալ հայերէն գիտէ. — չեմ գիտեր, չեմ ալ ուզեր ենթադրել, բայց կրնամ ենթադրել որ Պ. Ալիքեան զայն իրեն նեցուկ առած ըլլալ՝ հրապարակելու է վախճած: Պայրնի կոթնիւր ոչինչ է, եթէ կոթնոգը Պայրն մը չէ. բաղդը բաղդ է, ինչ աղուոր կոթնչ ալ որ տաս: ինչ է իցէ, քանի մը տողեր ալ զնենք, որոնք անուշադրութեան վրկապակներ են անշուշտ:

« Գառաուն տարի, կայ սակայն ցեղ մը նրման միայն »: (4-3-4-3) յետոյ, « Մա-կայն անկէ քիչ մ'անդին՝ միւս շէքը փառաշուք »:

1. L'herbe cache et la pluie efface. (V. Hugo).

Ուրիշ տողեր, — գաղափարի մթութիւն կամ տարօրինակութիւն.

« Երկիրն » (Պաղեստին) ուր ծովն է մեռած ու մահն անգամ մեռաւ մերթ »: այլուր. « Վրանին ինկած արծաթի մահիկն աստղով մը յդի »:

Բայց « չկայ գիրք մը՝ որ լաւ մասեր չունենայ մէջը » կ'ըսեն նէ՛ ճիշտ է եղբւր: Պ. Ալիքեանի « Ծփանցներ »-ը խաղաղ են, հեզասահ՝ ինչպէս առուակ մը, երբեմն բուռն, խորփա՛ սեւ ծովու ալիքներունման, տեղ տեղ խոր՝ Ովկիանոսին պէս: Տողեր, ընդհանրապէս, կարգացուելու համար մեծ ջանք չեն պահանջեր, խոչընդոտներ չունին, շատ անգամ բնական եկած են: Վերջացնելու համար, բռնը որ Ռ. Ալիքեանի ազդեցութիւնը մեղմ է: « Տառապանքի հեղը արթունցնել »-ը՝ դժուար գործ չէ, բայց դժուար գործ մ'ալ է: Իր յիշատակը՝ խոտէ պիտի ծածկուի, անձրեւէ պիտի ջնջուի՛:

Հ. Ղ. ԲՅԱԿԵԱՆ

ՃԻՈՋՈՒԷ ՔԱՐՏՈՒԶՈՒ

Մ Ե Ծ Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ն Ի Տ Տ Ա Լ Ի Ո Տ

Մ Ե Ծ Բ Ա Մ

16 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1907

Խոստիւս կը նստայի գրկուած իւր գրասեղանի մէջ՝ փառքէն. Գարտուշի որ նոյն իսկ այս տարուայ մէջ Նոպէյի մրցակցը ստացաւ՝ իրեն համազգային յարգուեք իր հանճարին՝ կը մեռնի ամսոյս 16ին յետ միջօրեի ժամ 1,28, ցեցեղով ամբողջ Խոստիւս եւ Երոստան իրեն մահուան յարով:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ճ. Գարտուշի ծնած էր 1835 յուլիս 28ին ի Վարդիքապէտ, Վերսիլիոյ մէջ: Իւր հայրը Տօքթոր Միքայէլ Գարտուշի եղբորդն էր՝ Երոստանի եղբորդն էր: